

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ । ਜਾਂ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਗੱਦ ਸਾਹਿਤ (ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀ) ਰਚਨਾ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ ।

ਉੱਤਰ—ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਵਿਤੀ ਤੇ ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਹੋਈ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 31 ਅਗਸਤ, 1919 ਈ: ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹਿਤਕਾਰੀ ਦੇ ਘਰ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਬਚਪਨ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ । 1947 ਤਕ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਰੇਡੀਓ ਲਈ ਗੀਤ, ਰੂਪਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਚੋਲ ਲਿਖਦੀ ਰਹੀ ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਮਗਰੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਤੇ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਰਹੀ । ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਹ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਅਨਾਊਂਸਰ ਤੇ ਸਕਰਿਪਟ ਰਾਈਟਰ ਲੱਗ ਗਈ । ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ‘ਨਾਗਮਣੀ’ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤਰ ਤੇ ‘ਨਾਗਮਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ’ ਚਲਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ।

ਆਪਣੇ ਕਵੀ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ ।

ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ‘ਰਣਜੀਤ ਨਗਾਰਾ’ ਵਿਚ ਛਾਪ ਦਿੰਦਾ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਰੰਗਤ ਦੀਆਂ ਸਨ । ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਬਦਲ ਗਿਆ, ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ ਚੌੜੇਗਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਕਵਿਤੀ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼’ ਬਣ ਗਈ । ਹੁਣ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਚਾਰ ਪੜਾਅ ਪਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਦੱਬੇ-ਘੁੱਟੇ ਭਾਵ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ; ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਉੱਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਜਬਰ

ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ; ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਮਨੋ-ਭਾਵ ਅੰਕਤ ਕੀਤੇ ; ਚੌਬੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕੁਠਿਤ ਆਪਹੁਦਰੇਪਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ । ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਤੇ ਕਾਟਵਾਂ ਵਿਅੰਗ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮੋਹਨ ਸਿੱਧ ਵਰਗੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਨਹੀਂ । ਗੀਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਕਮਾਲ ਹੈ । ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਰਚਿਆ ਉਨ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਮੈਂ ਤਵਾਰੀਖ ਹਾਂ ਹਿੰਦ ਦੀ' ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ । 'ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ', 'ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ' ਤੇ 'ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ' ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੇਕ-ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਸੁਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਹ ਸਹੇਦੀ ਹੂਕ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੇਗੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਸੀਮਿਤ ਬਿਬਵਾਦ, ਜੋ ਸਾਰੰਤਵਾਦੀ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ, ('ਕਸਤੂਰੀ' ਤੇ 'ਨਾਗਮਲੀ') ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਬਿਬਾਵਲੀ ('ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵੈਸ') ਵਿਚ ਘੀਰ ਗਈ ਹੈ । 'ਅਸੋਕਾ ਚੇਤੀ' ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਭਾਵ ਵੀ ਹਨ । 'ਸਤ ਟਹਿਣੀਆਂ, ਸੱਤਰ ਪੱਤੇ' ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਅਨੁਵਾਦ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਉਹ ਬਲਵਾਨ ਕਾਵਿ-ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ ਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਵਕਤੀ ਫੈਸ਼ਨ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਲਗ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਜੀਵ ਤੱਤਾਂ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੌਜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ । ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਦੁਖਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । 31 ਅਕਤੂਬਰ, 2005 ਨੂੰ ਉਹ ਲੰਮੀ ਬਿਮਾਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਰੰਗ ਉਘੜ ਪਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਰਦਨਾਕ ਗੀਤਾਤਮਕ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਈ । ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

'ਮੈਂ ਤਵਾਰੀਖ ਹਾਂ ਹਿੰਦ ਦੀ' ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਿਖਰਾਂ ਛੂੰਹਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸਤਰੀ-ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

'ਸੁਨੇਹੜੇ' ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਪੀੜਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦਾ ਰੰਗ ਭਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜਵਾਦ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਵਿਆਪਕ ਨਾ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬਿੰਬ ਵੀ ਸਾਰੰਤਵਾਦੀ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਜਿਹੇ ਹਨ ।

ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਰਣਨ, ਤੀਬਰ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਤੇ ਕਾਟਵੇਂ ਵਿਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਚਮਕੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਪੀੜਾਂ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ; ਜਿਵੇਂ :-

ਜਾਮੇ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾ ਸਹੀ, ਜਾਮੇ ਫੁਲਾਦ ਹੀ ਸਹੀ ।

ਪਿਆਰਾਂ ਦਾ ਕੂਲਾ ਗੀਤ ਅੱਜ, ਵੰਗਾਰ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹੈ ।

ਉਸ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਰਚਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਿਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਮ-ਭੜਕਾਉ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਖਾਵੇ ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਇਕ ਹਾਸੇ-ਹੀਣਾ ਦੰਭ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। 'ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵੈਸ' ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :—

ਪਰਤੀ ਅਤਿ ਸੁਦਰ ਕਿਤਾਬ,
ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਦੀ ਜਿਲਦ ਵਾਲੀ,
ਪਰ ਖੁਦਾਇਆ ।
ਇਹ ਭੁੱਖ-ਨੰਗ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ,
ਇਹ ਤੇਰੀ ਇਬਾਰਤ ਹੈ,
ਜਾਂ ਪਰੂੜਾਂ ਦੀਆਂ ਗਾਲਤੀਆਂ ?

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ 'ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰਤੂ ਇਸ ਜਗੀਰੂ-ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਕਲਮ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਬਲ, ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਨਿਹੋਰੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਖੁਬਸੂਰਤ ਗੀਤ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ 'ਛੱਬੀ ਵਰੇ ਬਾਅਦ', 'ਕੁੰਜੀਆਂ', 'ਆਖਰੀ ਖਤ', 'ਗੋਜਰ ਦੀਆਂ ਪਰੀਆਂ', 'ਚਾਨਣ ਦਾ ਹਉਕਾ', 'ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀ' ਤੇ 'ਅਜਨਥੀ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਟਿਕ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਤੇ ਕਾਵਿਮਈ ਸੈਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਪਰਤੂ ਮਗਰਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਬਿਆਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ 'ਡਾਕਟਰ ਦੇਵ', 'ਪਿੰਜਰ', 'ਆਲੂਣਾ', 'ਅਸੂ', 'ਇਕ ਸਵਾਲ', ਚੱਕ ਨੰਬਰ ਛੱਤੀ', 'ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਤਿ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੂਖਮ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਔਰਤ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ, ਪਦਮਸ਼੍ਨੀ, ਗਿਆਨ ਪੀਠ ਅਵਾਰਡ ਤੇ ਡੀ. ਲਿਟ. ਦੀਆਂ ਆਨਨਦੀ ਡਿਗਰੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. 'ਪਿੰਜਰ' ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖੋ ।

ਜਾਂ

'ਪਿੰਜਰ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਾਰ ਲਿਖੋ ।

ਉੱਤਰ—ਪੂਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਪਿੰਡ ਛੱਤੇਆਣੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਧੀ ਸੀ । ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਬੁਰੇ ਦਿਨ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪਿਛਿ ਤੇ ਚਾਚਾ ਨਮੇਸ਼ੀ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਆਮ ਚਲੇ ਗਏ । ਪਰਤੂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਥੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪਿਛਿ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗਹਿਰੇ ਪਿਆ ਮਕਾਨ ਛੁਡਾ ਲਿਆ । ਆਪਣੇ ਦਾਣੇ-ਪੱਠੇ ਸਾਂਭ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਮੁੜ ਸਿਆਮ ਪਰਤ ਗਏ ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਪਿੰਡ ਪਰਤੇ, ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਦੀ ਉਮਰ ਚੌਂਦਾਂ ਵਿਚਿਆਂ ਦੀ ਸੀ । ਉਹ ਤਿੰਨ ਭੈਣਾਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੀ, ਜੋ ਤਿੱਖਲ ਸੀ । ਪੂਰੇ ਦਾ ਗਿਸਤਾ ਪਿੰਡ ਰੱਤੋਵਾਲ ਦੇ ਇਕ ਮੁੜੇ ਰਾਮ ਦੰਦ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਮੰਗੋਤਰ ਦਿਖਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਪੂਰੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਪੈਲੀ ਤੋਂ ਪਰਤ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਜੁੱਤੀ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਮੁੜਾ ਰਸ਼ੀਦਾ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜੋਤਾ । ਪੂਰੇ ਬਚ ਕੇ ਭੱਜਦੀ ਹੋਈ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲੀ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਰਸ਼ੀਦਾ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਖੜਾ ਦਿਸ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਪੜੀ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ । ਪੂਰੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲੀ । ਉਹ ਬੇਸ਼ਕ ਬਹੁਤ ਡਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰਤੂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਪੂਰੇ ਮਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਿੰਡੀਆਂ ਤੇ ਮੌਂਗਰੇ ਤੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਘਰ ਪਰਤ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਰਸ਼ੀਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਚੀਕਦੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦਾ, ਪਰਤੂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਥਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਰਸ਼ੀਦੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਏ ਸਨ । ਇਕ ਦਿਨ ਰਸ਼ੀਦੇ ਨੇ ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਲਾਲ ਸੂਟ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਨਹਾ-ਧੋ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਮੌਲਵੀ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹ ਦੇਵੇਗਾ । ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਪੂਰੇ ਰਸ਼ੀਦੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਡਿਗ ਪਈ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਇਹ ਕਹਿਰ ਕਿਉਂ ਢਾਹਿਆ ਹੈ ।

ਰਸ਼ੀਦੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖਾਂ ਤੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵੈਰੂਗਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਪੂਰੇ ਦੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਾਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਵਿਆਜ-ਦਰ-ਵਿਆਜ ਲਾ ਕੇ ਕੁਰਕ ਕਰਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਨਨੀਆਂ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਾਈ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਦਾਦੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਉਸ (ਰਸ਼ੀਦੇ) ਦੇ ਦਾਦੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਧੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਗੱਖਿਆ । ਉਸ (ਰਸ਼ੀਦੇ) ਦੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਉਸਦੇ ਪਿਛਿ ਤੇ ਚਾਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਦਲਾ

ਲੈਣ ਦੀ ਕਸਮ ਚੁਕਾਈ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਸ (ਰਸੀਦੇ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਾਇਆਂ-ਚਾਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਕਸਮ ਚੁਕਾਏ ਜਾਣ 'ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਤਾਏ ਵਾਂਗ ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਵੇਗਾ। ਰਸੀਦੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਮਾਘ ਕੀਆਂ ਦੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਰ ਆਪਣੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁੰਮ-ਸੁੰਮ ਹੋ ਗਈ।

ਉਸ ਰਾਤ ਰਸੀਦੇ ਦੇ ਸੌਂ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਪੂਰੇ ਬਾਹਰਲਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹੇ ਕੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀ ਹੋਈ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲੈਣ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਾਏਗਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਗੁਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ੇਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਜਬਰ ਢਾਹੁਣਗੇ। ਪੂਰੇ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਢੁੱਬਣ ਲਈ ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਪਈ ਪਰੰਤੂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰਸੀਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰ ਪਈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੌਲਵੀ ਨੇ ਪੂਰੇ ਦਾ ਰਸੀਦੇ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਰਸੀਦਾ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਛੱਡੋਆਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਸੱਕੜਾਲੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦਾ ਦਾਦੇ-ਪੋਤਿਓਂ ਇਕ ਭਰਾ ਰਹੀਮਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਿਕਾਹ ਵੇਲੇ ਪੂਰੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹਮੀਦਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਰਸੀਦੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਖੁਣਵਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਪੂਰੇ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਪੂਰੇ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਮੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਪਿੰਜਰ ਹੈ। ਪੰਜ-ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਗਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਰਭ ਵਿਚ ਜਬਰਦਸਤੀ ਰੱਖੇ ਗਏ ਇਸ ਜੀਵ ਤੋਂ ਕਰੀਚ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

ਹੁਣ ਉਹ ਪੂਰੇ ਦੇ ਮਾਸ ਨਾਲ ਚਿੰਬੜਿਆ ਉਸ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਓ (ਰਸੀਦੇ) ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਜਬਰਦਸਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜਬਰਦਸਤੀ ਹੀ ਉਸਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਜਾਵੇਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਇੱਥੇ ਹੀ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਂ-ਮਹਿੱਟਰ ਤੇ ਪਿਓ ਵਲੋਂ ਹੋਰ ਜਨਾਨੀ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਗਲੋਂ ਲਾਹੀ ਕੁੜੀ ਕੰਮੇ ਮਿਲੀ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਚਾਚੀ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਰੇ-ਭਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਾਉਂਦੀ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰੇਦੀ-ਕੁੱਟਦੀ ਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਪੂਰੇ ਸਵੇਰੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਲਟੋਹੀ ਢੋਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵੰਡਾਉਂਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਰੀਂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜੁੱਤੀ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀ ਚਾਚੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਪੂਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਵਰਜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ (ਪੂਰੇ) ਉੱਧਲ ਕੇ ਆਈ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਵਾਂਗ ਉੱਧਲ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੇਕਿਆਂ ਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਤਾਰੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੰਹ ਪੀਲਾ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਲੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਸ਼ਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਛੋਟੀ ਜਾਤ ਦੀ ਜਨਨੀ ਘਰ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਸਹੁਰੇ-ਘਰ ਵਿਚ ਰੋਟੀ-ਕਪੜੇ ਲਈ ਰਹਿ ਰਹੀ ਵੇਸਵਾ ਹੈ। ਤਾਰੇ ਦਾ ਹਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਪੂਰੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੱਕੜਾਲੇ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਝੱਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਸਲਵਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕੱਪੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਪੜੇ ਪੁਆਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਾੜ ਦਿੰਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ, ਸਰੀਰ ਸੁੱਕਾ-ਸੜਿਆ, ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਜਲੂਟੀਆਂ ਬੱਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਮਰਦ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਕ ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਰੁਖ ਹੇਠ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਮਰੀ ਪਈ ਦਿਸੀ। ਪੂਰੇ ਰਸੀਦੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਜਾ ਕੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਘਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁੱਧ ਉੱਤੇ ਪਾਲਣਾ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਝੱਲੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦੁਆਰਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਬੱਚਾ ਉਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਹਿਰੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਬੱਚਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਰਨ-ਹਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੱਚਾ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸੌਂਪ ਗਏ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰੇ ਰਹੀਮੇ ਦੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਰੱਤੋਵਾਲ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੀ, ਜਿੱਥੇ ਬਉਲੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਧੋਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਘਟਦੀ ਨਜ਼ਰ ਠੀਕ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਇੱਥੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਮੰਗੋਤਰ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਆਈ ਸੀ। ਬਉਲੀ ਦੇ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਢੀ ਉੱਥੇ ਤੇਰਾਂ ਦਿਨ ਰਹੀ। ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰਾਮ ਚੰਦ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ ਪਰ ਉਹ ਬਾਹਰ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਲੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਮ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਇਕ ਕਿੱਕਰ ਹੇਠ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਧਰੋਂ ਰਾਮ ਚੰਦ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਰੂ ਕੇਰ ਰਹੀ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਪੈਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਹੁਣ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੇਚੈਨ ਰਹੀ। ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਉਸੇ ਕਿੱਕਰ ਹੇਠ ਆਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ, ਜਿੱਥੇ ਰਾਮ ਚੰਦ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਾਈ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਰਾਮ ਚੰਦ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਪਰ ਪੂਰੇ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕੀ ਤੇ ਪਿਛਾਂਹ ਪਰਤਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੂਰੇ ਕਦੋਂ ਦੀ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਯੱਕੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਵਾਪਸ ਸੱਕੜਾਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਈ ਵੱਡੇ ਲੰਬੇ ਗਏ। ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁੱਝ ਧੁਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਰਸੀਦੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਛੱਤੇਆਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ

ਹੋਈਆਂ ਛਸਲਾਂ ਦੇ ਬੋਹਲਾਂ ਅਤੇ ਮਣਾ-ਮੂੰਹ ਦਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਅੱਗ ਪੂਰੇ ਦੇ ਭਰਾ ਨੇ ਲਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਪੂਰੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਗਈ। 15 ਅਗਸਤ ਦਾ

ਹੁਣ 1947 ਦੀ ਦੱਸ-ਵੰਡ ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਛਸਾਦਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ। 15 ਅਗਸਤ ਦਾ ਦਿਨ ਲੰਘਣ ਮਗਰੋਂ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਸਲਿਮ ਫਿਰਕੂ-ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਬੁਝਾਈ ਤੇ ਹੌਕਦੇ ਧੁਖਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਰੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਤਿੰਨ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੁੱਟ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂ-ਕੁਤੇ ਖਾ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰ ਉੱਥੇ ਪਏ ਰਹੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਨੇ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦਿਆਂ ਇਕ ਨੰਗੀ ਕੁੜੀ ਅੱਗੇ ਲਾਈ ਲਿਜਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਸੇ ਸਾਮ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਕਮਾਦ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੁੜੀ ਮਿਲੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਘਰ ਲੈ ਆਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਰ ਗੋੜ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਹੇਠਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕੈਪ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਪਸ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬਚ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਅੰਦਰ ਵਾੜ ਦਿੱਤਾ।

ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਰੱਤੋਵਾਲ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਕਾਫਲਾ ਆ ਪਹੁੰਚਾ। ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਾਮ ਚੰਦ ਵੀ ਦਿਸ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਪੁੱਛ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਨ-ਦਾਣਾ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਤੀਂ ਆਉਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਰਸੀਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਆਟਾ ਤੇ ਘਿਓ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਾਫਲੇ ਵਿਚ ਪੁੱਜੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੁੜੀ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭੋ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੂਰੇ ਦੇ ਗੁਆਚਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ (ਰਾਮ ਚੰਦ) ਦੀ ਭੈਣ ਲਾਜੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਲਾਜੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਿੱਛੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਲਾਜੇ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਚੁੱਕੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਕਿਤੇ ਪਤਾ ਕਰੇ। ਉਸਦੀ ਬਾਂਹ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਲਾਜੇ' ਖੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰੇ ਤੇ ਰਸੀਦੇ ਨੇ ਲਾਜੇ ਦੀ ਭਾਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਰਸੀਦੀ ਨੂੰ ਰੱਤੋਵਾਲ ਵਿਚੋਂ ਸੂਹ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਕਾਫਲੇ ਵਿਚੋਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਕੁੜੀਆਂ ਚੁੱਕ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੇ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਵਾਕਫ ਬਉਲੀ ਵਾਲੇ ਸਾਈਂ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਕੋਰੇ ਖੇਸਾਂ ਦੀ ਗੰਢ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੇਚਣ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਘਰ ਗਈ ਤੇ ਪੀਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ। ਬੁੱਢੀ ਦੇ

ਅਵਾਜ਼ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜੀ ਕੁੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਸੀ ਦੇਣ ਆਈ, ਉਸ ਦਾ ਲੋਬਾ ਹੋਇਆ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਸੱਕ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਨਾੜੀ ਦੇਖਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਸ ਦਾ ਝੁੱਗਾ ਉਤਾਂਹ ਸਰਕਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਹ ਉੱਤੇ 'ਲਾਜੇ' ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਤੇ ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਪੂਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਤਵੀਤ ਦੇਵੇਰੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਰੀ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਵਿਚ ਚੁਟਕੀ ਕੁ ਸੁਆਹ ਲਪੇਟ ਕੇ ਤੇ ਖੇਸਾ ਦੀ ਗੰਢ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਘਰ ਉਦੋਂ ਪਹੁੰਚੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦੇਣ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਨੇ ਲਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਰੋਇਆਂ ਦੌਸ਼ਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੀ ਭਾਬੀ ਹੈ। ਲਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਕਲ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਅਰਥਾਤ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਚੱਲੋ। ਪੂਰੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਿੱਥੇ ਰਸੀਦਾ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਹੁਣ ਲਾਜੇ ਰਾਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਕਹੇ ਮੇਠ ਪਾ ਕੇ ਚੌਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰਾਬੀ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਰ ਅੱਲਾ ਦਿੱਤੇ ਅੱਗੇ ਆਪ ਬੋਤਲ ਲਿਆ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੇ ਪਿਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸੌਂ ਗਏ, ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜੀ, ਜਿੱਥੇ ਰਸੀਦੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਰਾਤੇ-ਰਾਤ ਸੱਕੜਾਲੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਸੀਦਾ ਤੇ ਪੂਰੇ ਵੀ ਸੱਕੜਾਲੇ ਆ ਗਏ।

ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਲਾਜੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪਰਾਰ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਈ ਵਾਰੀ ਉਸ (ਪੂਰੇ) ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਜੇ ਨੂੰ ਫਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਬੂਲੇਗਾ ਨਹੀਂ, ਪਰਤੂ ਪੂਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਵੇਰੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਰਸੀਦੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੌਸ਼ਿਆ ਕਿ ਰਾਮ ਚੰਦ ਕੁੱਝ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸੱਕੜਾਲੇ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸ (ਰਾਮ ਚੰਦ) ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਲਾਜੇ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਉਸ (ਲਾਜੇ) ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਫੈਲਾਉਣਗੇ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਚੱਲਣ ਤੇ ਉਹ ਲਾਜੇ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਦੌਸ਼ਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਣਗੇ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਪੂਰੇ ਦੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬੁਲਾ ਲੈਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲਵੇਗੀ।

ਲਾਹੌਰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਲਾਜੇ ਤੋਂ ਪਲਕਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚੁੱਕ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪੂਰੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਸਭ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ। ਪੂਰੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਲਾਜੇ ਦਾ ਨਿਗਾਦਰ ਨਾ ਕਰਨ।

ਹੁਣ ਲਾਰੀ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਾਮ ਚੰਦ ਨੇ ਰਸੀਦੇ ਦੇ ਗਲ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਰਸੀਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਲਾਜੇ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਖੜਨ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਕਰਜ਼ਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਪੂਰੇ ਨੇ ਸੁੱਚੇ ਤੇਵਰ ਤੇ ਪਿੰਨੀਆਂ ਦੀ ਗੰਢ ਲਾਜੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਗੱਲ ਨਾਲ ਲਾਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਭਰਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਲਾਰੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਜਾਣਗੇ। ਪਰਤੂ ਪੂਰੇ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਤੋਂ ਬਾਂਹ ਛੁਡਾਈ ਤੇ ਰਸ਼ਾਈ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਲਾਜੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਸਮਝਣਾ ਕਿ ਪੂਰੇ ਅੱਜ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਗਈ ਹੈ, ਪਰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਹੈ।

ਗਾਮ ਚੰਦ ਨੇ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ। ਪੂਰੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗਾਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜਿਹੜੀ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਸਮਝੋ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਦੀ ਰੂਹ ਟਿਕਾਣੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਰੀ ਚਲ ਪਈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3. 'ਪੰਜਾਰ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ? ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਜਾਂ

'ਪੰਜਾਰ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਸਾਡੇ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੁਰਦੱਸ਼ਾ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਜਾਂ

'ਪੰਜਾਰ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?

ਜਾਂ

'ਪੰਜਾਰ' ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧੱਕੇ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ—'ਪੰਜਾਰ' ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵਿਤਰੀ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧੱਕੇ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਕੋਹੜ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਰਦ ਦੇ ਬਗਾਬਰ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਸਮੁੱਚਾ ਸਮਾਜ ਮਰਦ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਮਰਦ ਦਾ ਧੱਕਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦਾਅ ਲੱਗੇ ਉਹ ਪੂਰੇ ਵਰਗੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰੀ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਜਨਮ ਤੋਂ ਵੀ ਗਈ ਤੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੀ ਗਈ' ਆਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਤਰਲਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਮਰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਏਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ

ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਰਦ ਚਾਹੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰੇ ਤੇ ਚਾਹੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਨਾ ਸੁਖੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ, ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਧੁਖਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਪਨਪ ਰਹੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਲਗਾਓ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਿ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉਸ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਬੱਚਾ ਪਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਹੀ ਉਹ ਬੱਚਾ ਉਸ ਦਾ ਢੂਧ ਪੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੋਸ਼ੱਕ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਉਹ ਇਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਹਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰ ਪੀੜ੍ਹੇ-ਪੀੜ੍ਹ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਾਰੇ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਈਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੋਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਤਾਰੇ ਦਾ ਪਤੀ ਵਿਆਹ-ਬਾਹਰੇ ਇਸਤਰੀ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀਣਤਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਕੱਪੜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਕਾਹਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਤੀਵੀ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਰੋਟੀ-ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸੈਮਾਨ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਰੋਟੀ-ਕੱਪੜੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਕੀ ਬੋਲ ਸਕਨੇ ਆਂ, ਉਹ ਚੰਗੀ ਕਰੇ, ਮਾੜੀ ਕਰੇ, ਮਰਦ ਦੀ ਜਾਤ ਏ।” ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬੇਵੱਸ ਹੋਈ ਤਾਰੇ ਨੂੰ ਗਸ਼ਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬੱਲੇ ਲਹਿੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੀ ਅਸੀਂ ਝੱਲੀ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲਾਲੇ ਮੂਸੇ ਦੇ ਚੰਗੇ ਘਰ ਦੀ ਧੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਸੌਂਕਣ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਸਾਣ ਖੁਆ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌਂਕਣ ਹੱਥੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋਈ ਉਹ ਪਾਗਲ ਬਣੀ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਕੇਵਲ ਪਿੰਨੀਆਂ ਤਕ ਉੱਚੀ ਸਲਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਕਦੇ ਉਹ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਪੁਆ ਦਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਾੜ ਸੁੱਟਦੀ। ਉਹ ਸ਼ਕਲੋਂ ਸੁੱਕੀ-ਸੜੀ ਤੇ ਗੰਦੀ-ਮੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਜਟੂਰੀਆਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲਏ ਤੇ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਮਰਦ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਨਾ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਝੱਲੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੇਗੀ ਕਿਵੇਂ? ਅੰਤ ਉਸ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਰੁੱਖ ਹੇਠਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਮਰ ਗਈ। ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾੜ੍ਹ ਵੀ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਰਸੀਦੇ ਨੇ ਕੱਟਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਨੇ ਸੰਭਾਲਿਆ।

ਅਜਿਹੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਹੀ ਕੰਮੇ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਂ ਮਹਿੱਟਰ ਸੀ ਤੇ ਪਿਛ-ਹੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਛ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਨਾਨੀ ਰੱਖ ਲਈ

ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਜਨਾਨੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੰਮੋ ਨੂੰ ਗਲੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ । ਹੁਣ ਵਿਚਾਰੀ ਕੰਮੋ ਚਾਚੀ ਦੇ ਘਰ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੀ ਸੀ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਕਮਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲੀ ਕੁੜੀ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨੰਗੀ ਕਰ ਕੇ ਘੁਮਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਕੁੜੀ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਚੁੱਕੀ ਗਈ ਲਾਜੇ ਤੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਤਾਏ ਦੀ ਜਥਰਦਸਤੀ ਦੀ ਸਿਕਾਰ ਬਣੀ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੀ ਧੀ, ਸਭ ਇਸ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧੱਕੇ ਤੇ ਜੁਲਮ ਦੀਆਂ ਨਾਪੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕੁਰਲਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਜਿੱਥੇ 1947 ਦੀ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਫਿਰਕੂ-ਫਸਾਦਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਈ ਮਾਰ-ਵੱਡ, ਸਾੜ-ਫੂਕ, ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਤੇ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਦੇ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਊ ਦਿੱਸਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਫਿਰਕੂ ਹਨੌਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੁਲਮ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹੀ ਹੋਈਆਂ । ਇਸ ਫਿਰਕੂ ਪਾਗਲਪਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਬੇਇੱਜਤ, ਖੁਆਰ ਤੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ । ਕਈਆਂ ਦੇ ਉਧਾਲੇ ਕੀਤੇ, ਕਈਆਂ ਨਾਲ ਜਥਰ-ਜਨਾਹ ਕੀਤੇ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰੀ ਪਾ ਲਿਆ । ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਇਸ ਮਰਦ-ਜਾਤ ਦੇ ਜੁਲਮ ਤੇ ਧੱਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਰ ਥਾਂ ਬੇਵੱਸ ਸਨ ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਲਾਜੇ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁੱਝ ਧੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਲੈ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਕਾਰਨ ਜਿੱਥੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੇ, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ, ਰਸਮਾਂ-ਗੀਤਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੇ ਬਦਲੇਖੇਰੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧੱਕੇ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਕੁਰਲਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਤਰਾਵਾਂ-ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਭਰੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਿਖਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੁੱਜ਼ ਕੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪਲਾਟ ਵਿਚ ਗੁੰਦ ਕੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੋਚਕ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਯਥਾਰਥਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਖੂਬ ਉਘੜਿਆ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4. 'ਪਿੰਜਰ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (ਮੰਤਵ/ਆਸ਼ਾ) ਕੀ ਹੈ ?

ਜਾਂ

'ਪਿੰਜਰ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (ਮੰਤਵ/ਆਸ਼ਾ) ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ—'ਪਿੰਜਰ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤਿਅੰਤ

ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਉਸ ਦੇ ਉਧਾਲੇ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਜਾਂ ਫਸਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਜ਼ੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁੱਖ ਇਸਤਰੀ ਹੰਦਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਪੱਥਰ ਰੱਖ ਕੇ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਸਮੁੱਚਾ ਸਮਾਜ ਮਰਦ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਾਨ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਮਰਦ ਦਾ ਧੱਕਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦਾਅ ਲੱਗੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਪੂਰੇ ਵਰਗੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰੀ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਜਨਮ ਤੋਂ ਵੀ ਗਈ ਤੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੀ ਗਈ' ਆਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਤਰਲਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਮਰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਏਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਰਦ ਚਾਹੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰੇ ਤੇ ਚਾਹੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਸੁਖੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ, ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਧੁਖਦੀ ਹੋਈ ਲਗਾਤਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਹੰਡਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਪਨਪ ਰਹੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਲਗਾਓ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਿ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਉਹ ਇਕ ਵਛਾਦਾਰ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਹਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰ ਪੀੜੋ-ਪੀੜ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਾਰੇ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਤੀ, ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਈਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੋਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਤਾਰੇ ਦਾ ਪਤੀ ਵਿਆਹ-ਬਾਹਰੇ ਇਸਤਰੀ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀਣਤਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਰੋਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਤੀਵੀ ਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਰੋਟੀ-ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸ੍ਰੈਮਾਨ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਰੋਟੀ-ਕੱਪੜੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬੇਵੱਸ ਹੋਈ ਤਾਰੇ ਨੂੰ ਗਸ਼ਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬੱਲੇ ਲਹਿੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਹੁਆ ਕੇ 'ਝੱਲੀ' ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ

ਹਨ, ਪਰ ਮਰਦ ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣੇ ਨਹੀਂ ਟਲਦਾ। ਜੁੜੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਦਰਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕਦੇ 1947 ਦੀ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਵਰਗੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰਕੂ-ਝਸਾਦਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਈ ਮਾਰ-ਵੱਡ, ਸਾੜ-ਛੂਕ, ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਤੇ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੁਲਮ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੁਲਮ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰਕੂ ਪਾਗਲਪਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਬੇਇੱਜਤ, ਖੁਆਰ ਤੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਧਾਲੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮੂਹਿਕ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨੇ ਜਾਂ ਨੰਗੀਆਂ ਪੁੰਮਾਉਣਾ ਸਵਾਬ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਧੱਕੇ ਅੱਗੇ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲੇਖਿਕਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਿਨਾਉਣੀਆਂ ਤੇ ਦਿਲ ਕੰਬਾਊ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦਾ ਕਲੰਕ ਦੱਸ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਸ੍ਰੈਮਾਨ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (ਮੰਤਵ) ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸੁਧਾਰਕ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਵੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੇ, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ, ਰਸਮਾਂ-ਗੀਤਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੇ ਬਦਲੇਖੇਰੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧੱਕੇ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਕੁਰਲਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5. 'ਪਿੰਜਰ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।

ਜਾਂ

'ਪਿੰਜਰ' ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾਨਕ ਉਸਾਰੀ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜੁਗਤਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।

ਜਾਂ

'ਪਿੰਜਰ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾਨਕ (ਪਲਾਟ) ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ—'ਪਿੰਜਰ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਰਚਨਾ ਉਸਨੇ 1950 ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧੱਕੇ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਪਹਿਲੀ ਜੁਗਤ ਇਸਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਹੈ। ਇਸਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ 1947 ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਚ ਸੇਖਿਕਾ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਪੱਤਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਦੇ ਸਾਹੂਕਾਰ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੇ ਸਿਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਿਆਮ ਜਾਣਾ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਆਪਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਾਹਿਮਾ-ਭਰਮਾ ਤੇ ਸਗਨਾ-ਕੁਸਗਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਉਪਾਅ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾ, ਜੁਆਨ ਹੈ ਰਹੀ ਪੀ ਪੂਰੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਧਰਨਾ, ਸੋਖਾਂ ਦੇ ਮੁੜੇ ਰਸੀਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਪਹਿਵਾਹਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਦੁਸ਼ਮਾਣੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਪਰੰਤੁ ਉਸਦਾ ਪੂਰੇ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਪੜਾ ਕੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ, ਉਸਦਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪਿੰਡ ਛੱਤੇਆਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਹਾ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਸੱਕੜਾਲੇ ਜਾ ਵਸਣਾ, ਪੂਰੇ ਦਾ ਇਕ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣਾ, ਨਿਮੋ, ਤਾਰੇ ਤੇ ਝੱਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੂਰਦਸ਼ਾ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਪੂਰੇ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਮੰਗੇਤਰ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲ ਸਕਣਾ ਤੇ ਭੱਤੇਵਾਲ ਦੇ ਪੇਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣਾ, ਪੂਰੇ ਦੇ ਭਰਾ ਦੁਆਰਾ ਰਸੀਦੇ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਖਲਵਾੜੇ ਤੇ ਬੋਹਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣਾ, 1947 ਦੀ ਫਿਰਵੁ ਹਨੇਰੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਨਾ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਫਿਰਵੁਪੁਣੇ ਦੇ ਸਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੇ ਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪਾਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਝੱਲੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਖੋਣਾ, ਸੱਕੜਾਲੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਹੋਂਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਮਾਰੇ ਜਾਣਾ, ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਵਾਂ-ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖਾਣਾ, ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ, ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਦਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੀ ਦੇ ਜੰਮਣ ਨੂੰ ਹਰਾਮ ਸਮਝਣਾ, ਉਸਦਾ ਗੁੰਡਿਆਂ ਹੱਥੋਂ ਬਚ ਕੇ ਕਮਾਦ ਵਿਚ ਲੁਕੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਕੇ ਕਾਫਲੇ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲ ਪੁਚਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਨਾ, ਉਸਦਾ ਉਧਾਲੀ ਗਈ ਰਾਮ ਚੰਦ ਦੀ ਭੈਣ ਲਾਜੇ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਤੇ ਅੰਤ ਉਸਦਾ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਤੀ (ਆਪਣੇ ਭਰਾ) ਤਕ ਪੁਚਾਉਣਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪਤੀ ਰਸੀਦ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਕੁਦਰਤੀ, ਯਥਾਰਥਕ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਿਤੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੋਚਕ ਤੇ ਖਿੱਚ ਭਰਿਆ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਰਸੀਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੇ ਦਾ ਉਧਾਲਾ ਕਰਨਾ, ਸੱਕੜਾਲੇ ਵਿਚ ਨਿਮੋ, ਤਾਰੇ ਤੇ ਝੱਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਰੱਤੋਵਾਲੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਦੁਆਰਾ ਰਾਮ ਚੰਦ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣਾ, ਸੱਕੜਾਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਫਿਰਵੁ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਦੁਆਰਾ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਝੱਲੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਖੋਣਾ, 1947 ਵਿਚ ਫਿਰਵੁ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪੁਲਣਾ ਤੇ ਛਸਾਈਆਂ ਦਾ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਮਾਰ-ਵੱਡ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਇੱਚਤ ਨੂੰ ਰੇਲਣਾ, ਪੂਰੇ ਦਾ ਕਮਾਦ ਵਿਚ ਲੁਕੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਕਾਫਲੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੇ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣਾ, ਪੂਰੇ ਦਾ ਰਾਮ ਚੰਦ ਦੀ ਭੈਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਲਾਜੇ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਤੇ ਰਸੀਦੇ ਗਹੀਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਤੇ ਭਰਾ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਿੱਚ ਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਭਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪਲਟੇ ਖਾਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪ ਮੌਜੂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਟਕਾਅ, ਸੰਦੇਹ ਤੇ ਅੰਚੰਭੇ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ

ਹੀ ਖਿੱਚ ਭਰਿਆ, ਰੋਚਕ ਤੇ ਸੁਆਦਲਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਲ-ਖਿੱਚਵੀਅਂ, ਦੁਖਾਂਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੜੁੱਚ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਤਰਾਂ, ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੁਖਾਂਤਕ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ।

ਇਸਦਾ ਅੰਤ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਮੁੱਢੇਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ 12 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਪੁਗਣੇ ਪੰਜਾਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਕੁੱਝ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰਨ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਜੀਵਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਕਾਵਿਮਈ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਕ ਬਿਆਨ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰਾਂ, ਸੰਕੇਤਕ ਛੋਹਾਂ, ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਲਾ-ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 6. 'ਪਿੰਜਰ' ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ (ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ) ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ—'ਪਿੰਜਰ' ਨਾਵਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਪਾਤਰ ਸਾਡੇ ਆਮ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 1935 ਤੋਂ 1947 ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਹੈ। ਪੂਰੇ, ਰਸੀਦਾ, ਕੰਮੇ, ਤਾਰੇ, ਝੱਲੀ, ਰਾਮ ਚੰਦ, ਲਾਜ਼ੇ ਤੇ ਬੁੱਢੀ ਇਸਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚਲੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਰਦ ਪਾਤਰ ਇਨਸਾਨੀ ਮਾਦੇ ਵਾਲੇ ਤੇ ਨੇਕ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਕੜਾਲੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁੱਝ ਫਿਰਕੂ ਪਾਤਰ ਇਨਸਾਨੀਅਤਹੀਨ ਕਾਰੇ ਕਰਦੇ ਵੀ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅੱਲਾ ਦਿੱਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਰਸੀਦ ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇਕ-ਦਿਲ ਇਨਸਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ, ਲਗਪਗ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਇਸ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧੱਕੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਰੋ ਤੇ ਲਾਜ਼ੇ ਉਧਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਮੇ ਦੀ ਮਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬਾਪ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਜਨਾਨੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਉਹ ਕੰਮੇ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦਾ। ਕੰਮੇ ਚਾਚੀ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਵਗਾਰਾਂ, ਮਾਰਾਂ, ਧੱਕੇ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਤਾਰੇ ਨੂੰ ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਮਰਦ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਛੋਟੀ ਜਾਤ ਦੀ ਜਨਾਨੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰੋਂ ਕੇਵਲ ਰੋਟੀ ਤੇ ਕੱਪੜਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰੋਟੀ-ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀ ਵੇਸਵਾ ਹੈ। ਝੱਲੀ ਇਕ ਗੰਦੀ, ਬਦਸੂਰਤ ਤੇ ਪਾਗਲ ਔਰਤ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਗਰਭਵਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਆਸਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਉਸਦੇ ਨਵ-ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀ

ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਜ਼ੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪੜੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ 1947 ਦੇ ਛਿਰਕੂ ਪਾਗਲਪਨ ਵਿਚ ਉਧਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਕ ਨੰਗੀ ਕੀਤੀ ਕੁੜੀ ਤੇ ਕਮਾਦ ਵਿਚ ਲੁਕੀ ਕੁੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਿਰਕੂ ਗੁੜਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਵਸ-ਪੂਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕੀਤਾ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਯਥਾਰਥਕ, ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਜਿਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਯਥਾਰਥਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ-ਕਿਧਰੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਤ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਓਪਰਾ ਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਦੀ ਪੜੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ-ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਲਚਕਦਾਰ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਚਪਟੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗੋਲ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਅਤੇ ਦੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਤੀਜੇ ਅਨਜ ਪਾਤਰ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਆਦਿ। ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਵੇਂ :

(ੳ) ਲੇਖਿਕਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ—

‘‘ਤੂੰ ਦੇ ਗੋਹੜੇ ਵਰਗਾ ਚਿੱਟਾ ਤੇ ਮਲੁਕ ਬਾਲ ਪੂਰੇ ਨੇ ਨਹਾ-ਧੂਆ ਕੇ ਇਕ ਪੀਹੜੀ ਉੱਤੇ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੋਸੇ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਟਾਕੀ ਭਿਉ-ਭਿਉ ਕੇ ਉਹਨੇ ਓਹਦੇ ਹੋਣਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਈ, ਬਾਲ ਪੂਰੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨਾਲ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਚੂਸੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਾਵੇਦ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਨੂੰ ਉੜ-ਉੜ ਤੱਕਦਾ ਸੀ।’’

(ਅ) ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ—

‘‘ਮੈਂ ਤੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਮਰ ਗਈ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਕੌਣ ਕਬੂਲਦਾ ਏ।’’ ‘‘ਨਹੀਂ ਲਜ਼ੇ ! ਮੈਂ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਇਹ ਅਨਿਆਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਆਂਗੀ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾਏਂਗੀ। ਤੇਰਾ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਏ ?’’

‘‘ਪਰ ਤੇਰਾ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਸੀ, ਤੈਨੂੰ ਅੱਜ ਤੀਕਣ ਨਾ ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਕਬੂਲਿਆ ?’’

(ੳ) ਦੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਅਨਜ ਪਾਤਰ ਦਾ ਚਿਤਰਨ—

‘‘ਝੱਲੀ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਏ, ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੇਂਹਦਿਆਂ ਵੇਂਹਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਏ।’’

ਕਿਧਰੇ-ਕਿਧਰੇ ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੇ ਸੰਕੇਤਾਤਮਕ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ—

‘‘ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੀਕਣ ਉਹਦਾ ਪਿੰਡਾ ਮਟਰਾਂ ਦੀ ਉਸ ਫਲੀ ਵਰਗਾ ਸੀ, ਸਿਸਦੇ ਅੰਦਰ ਮਟਰਾਂ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਦਾਣਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਗਲੀਜ਼ ਸੁੰਡੀ ਪਈ ਸੀ।’’

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਯਥਾਰਥਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਲਚਕਦਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾਮਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 7. ਪੂਰੇ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਕਰੋ ।

'ਪਿੰਜਰ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਉਸਦਾ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਕਰੋ ।

ਉੱਤਰ-ਪੂਰੇ 'ਪਿੰਜਰ' ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਹੈ । ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸਦਾ ਸਥਾਨ ਸਿਰ-ਕੱਢਵਾਂ ਹੈ । 1935 ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ 16-17 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ । ਉਹ ਛੱਡੋਆਣੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਧੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਸਿਆਮ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ । ਫਿਰ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹ ਰੱਤੋਵਾਲ ਦੇ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਮੰਗੀ ਗਈ, ਪਰੰਤੂ ਰਸੀਦ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸਨੇ ਮੌਲਵੀ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਪੜਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ । ਇਸ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਸੱਕੜਾਲੇ ਵਿਚ ਰਹੀ ਤੇ ਰਸੀਦੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਾਵੇਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ । ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਬੱਲੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗੋਦ ਲੈ ਕੇ ਪਾਲਿਆ । ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਸੀਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹੀ ।

ਮਰਦ-ਪ੍ਰਣਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਥਰ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ—ਪੂਰੇ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਣਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਥਰ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ । ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਪਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਰਸੀਦਾ ਆਪਣੀ ਖਾਨਦਾਨੀ ਬਦਲੇਖੇਰੀ ਤੇ ਪੂਰੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਇਸ਼ਕ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਉਧਾਲ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੁੜ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “..... ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਰੱਖਾਂਗੇ ? ਕੌਣ ਤੈਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਖੜੇਗਾ ? ਤੇਰਾ ਧਰਮ ਗਿਆ, ਤੇਰਾ ਜਨਮ ਗਿਆ । ਅਸੀਂ ਜੇ ਬਿਰਕੀਏ, ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਏਥੇ ਲਹੂ ਦੀ ਛਿੱਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣੀ ।” ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਰਸੀਦੇ ਦੀ ਗੱਲ ਚੇਤ ਆਈ, ਜਿਸਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਨੇਕ ਬਖਤੀਏ ! ਹੁਣ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ।” ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਮੌਤ ਦਾ ਰਾਹ ਹੀ ਠੀਕ ਜਾਪਿਆ, ਪਰ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਰਸੀਦੇ ਨੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਫੜ ਲਈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ । ਬੇਸ਼ਕ ਰਸੀਦੇ ਨੇ ਨਿਕਾਹ ਕਰ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਉਸਦੇ ਚਾਅ ਮਧੋਲੇ ਗਏ ਸਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਣਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧੱਕੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ ।

ਪਿਆਰ ਤੇ ਫਰਜ਼ ਵਿਚ ਘੀਰੀ ਹੋਈ—ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸਦੇ ਮੰਗੇਤਰ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਚਾਹੁਣ ਲੱਗੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੌਜਵਾਨ ਰਸੀਦਾ ਆਪਣੀ ਖਾਨਦਾਨੀ ਬਦਲੇਖੇਰੀ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਉਧਾਲਣ ਦੀ ਤਾਕ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਇਸੇ ਦੌਰਨ ਉਸਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਸੀਦਾ ਉਸਨੂੰ ਘੋੜੀ ਤੇ ਉਪਾਲ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ । ਰਸੀਦੇ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਪੜਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ । ਬੇਸ਼ਕ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਉਸ ਸਾਲ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜ਼ਬਤਦਸਤੀ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ

ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਠਹਿਰੇ ਗਾਰਭ ਨੂੰ ਉਹ ਨਫਰਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਨਾਵਲ-ਲੇਖਿਕਾ ਲਿਪਦੀ ਹੈ “ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕਰਹਿਤ ਆ ਗਈ। ਉਸਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਪਲਦੀ ਸੁੰਡੀ ਨੂੰ ਉਹ ਛੰਡ ਸੁੱਟੇ, ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਨਾਲੋਂ ਝਾੜ ਦੇਵੇ।” ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਰਸੀਦਾ ਉਸਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਜੇ ਉਸਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਹਾਰਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੰਗੇਤਰ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਾ ਭੁਲਾ ਸਕੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿੰਡ ਰੱਤੋਵਾਲੀ ਕੁੱਝ ਰਾਤਾਂ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਲੱਭਦਿਆ-ਲਭਾਂਦਿਆਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਉਧਾਲੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦ ਦੀ ਭੈਣ ਲਾਜੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਨਾਲ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਜ਼ਬਰ-ਜਨਾਹ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਬਣੀ ਕਮਾਦ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਪੁਚਾਉਣ ਲਈ ਰਾਮ ਚੰਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਾਮ ਚੰਦ ਤਾਂ ਵਸਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਰਸੀਦੇ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਪਤਨੀ ਵੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਉਸਨੇ ਰਸੀਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਹੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ।

ਮਮਤਾ ਮਾਰੀ—ਬੇਸ਼ਕ ਉਸਨੂੰ ਰਸੀਦੇ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਮਮਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜਾਵੇਦ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਝੱਲੀ ਨੇ ਨਵ-ਜਨਮੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਇਆ ਤੇ ਪਾਲਿਆ।

ਇਨਸਾਨੀ ਮਾਦੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ—ਪੂਰੇ ਇਨਸਾਨੀ ਮਾਦੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਦਾ ਕੰਮੇ ਤੇ ਤਾਰੇ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਨਾ, ਝੱਲੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ, ਕਮਾਦ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚਣਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਤੇ ਲਾਜੇ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਉਸ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਉੱਚੇ ਇਨਸਾਨੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਛਿਰਕੂ-ਛਸਾਦਾ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈਭੀਤ ਤੇ ਦੁਖੀ ਸੀ।

ਚੁਸਤ-ਚਲਾਕ—ਉਹ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਚੁਸਤੀ-ਚਲਾਕੀ ਵੀ ਵਰਤ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਚੁਸਤੀ-ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਲਾਜੇ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਤੇ ਬਚਾਇਆ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 8. ਰਸੀਦੇ ਦਾ ਚਚਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ—ਰਸੀਦਾ ‘ਪਿੰਜਰ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸਥਾਨ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਰਦ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰ-ਕੱਢਵਾਂ ਹੈ। ਉਹ ਛੱਤੇਆਣੀ ਦੇ ਸੋਖਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਦੇ-ਪੁੱਜਦੇ ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਡੱਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ-ਬੀਤੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਲਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹਾ ਲਿਆ। ਵਿਆਹ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਦਾਦਿਓਂ-ਪੋਤਿਓਂ ਭਰਾ ਲਗਦੇ ਰਹੀਮੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸੱਕੜਾਲੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਉਸਦੇ ਘਰ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਇਕ ਮੁੜੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਜਾਵੇਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਝੱਲੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗੋਦ ਲੈ ਕੇ ਪਾਲਿਆ। ਅੰਤ ਉਹ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਪੂਰੇ ਸਮੇਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਪੂਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਤੇ ਇਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਪਤੀ—ਰਸੀਦਾ ਬੇਸ਼ਕ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖਾਨਦਾਨੀ ਬਦਲੇਖੇਰੀ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਧਾਲ ਲਿਆਇਆ ਸੀ, ਪਰਤੂ ਉਸਦੇ ਕੰਧਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਉਧਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਧਾਲਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸਨੇ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “..... ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਲੈ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕਸਮ ਕਰਾ ਲੈ, ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਤੇਰਾ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤਾਏ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਕਿ ਤਿੰਨਾਂ-ਰਾਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਤ੍ਰੀਮਤ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਿਆਂ।” 15 ਦਿਨ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਘੁੰਮਾਉਣ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਮੌਲਵੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਪੜਾਇਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹਰ ਸੁਖ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਸਦੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਮੰਗੋਤਰ ਰਾਮ ਚੰਦ ਦੀ ਭੈਣ ਲਾਜੇ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ, ਜਿਸਦੀ ਉਹ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਤਕ ਪੁਚਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਉਦਾਸ ਜਾਂ ਬਿਮਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪੂਰੇ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਸੀ।

ਇਨਸਾਨੀ ਮਾਦੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ—ਉਹ ਇਨਸਾਨੀ ਮਾਦੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪੂਰੇ ਨਾਲ ਸਲੂਕ ਤੇ ਝੱਲੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਫਿਰ ਹਿੜ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਖੋਣ ਸਮੇਂ ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦੇ ਇਨਸਾਨੀ ਮਾਦੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਸਿਆਣਾ, ਸਮਝਦਾਰ ਤੇ ਦਲੇਰ—ਉਹ ਸਿਆਣਾ, ਸਮਝਦਾਰ ਤੇ ਦਲੇਰ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਲਾਜੇ ਨੂੰ ਰੱਤੋਵਾਲ ਵਿਚ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਦਾ ਸਾਬ ਦੇਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਸੱਕੜਖਾਲੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਕੋਲ ਪੁਚਾਉਣਾ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 9. ਕੰਮੇ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ—ਕੰਮੇ ‘ਪਿੰਜਰ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਕ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਪਿਛ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜਨਾਨੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸ਼ਲਾਉਂਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚਾਚੀ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਜਵਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ—ਉਹ ਸਰੀਰੋਂ ਢੰਗਰ ਜਿਹੀ ਸੀ। ਸਿਆਲ ਆਉਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸਦੇ ਗਲ ਗਰਮੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਕੱਪੜੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਨੰਗੇ ਸਨ। ਪੂਰੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਨਵੀਂ ਜੁੱਤੀ ਬਣਵਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਜੁਲਮ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ—ਉਸ ਦੀ ਚਾਚੀ ਉਸ ਤੋਂ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਾਗੀ ਵਲਟੋਹੀ ਘਰ ਢੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕੰਮ ਵਿਚ ਦੇਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਦੀ ਕੁੱਟਦੀ ਤੇ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰੱਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਭੁੱਖੀ—ਕਮੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਭੁੱਖੀ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਚਾਚੀ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਉੱਧਲ ਕੇ ਆਈ ਦੱਸ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਮਾਵਾ ਜਾਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਉਸਦੇ ਮਚਕੋੜ ਆਏ ਪੈਰ ਉੱਤੇ ਘਿਓ ਭੱਸਿਆ ਤੇ ਲੋਗੜ ਨਾਲ ਸੇਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਦਾਮਾਂ ਵਾਲਾ ਗੁੜ ਵੀ ਪ੍ਰਾਇਆ।

ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ—ਉਸਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਮਾਸ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪੂਰੇ ਉਸਦੀ ਭਾਗੀ ਵਲਟੇਹੀ ਆਪ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, “ਨਹੀਂ ਇਹ ਬਿੱਟ ਜਾਵੇਗੀ।”

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 10. ਤਾਰੇ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ—ਤਾਰੇ ‘ਪਿੰਜਰ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਕ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਭੁੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਸੱਕੜਾਲੇ ਵਿਚ ਰਹੀਮੇ ਹੋਗਾਂ ਦੇ ਘਰ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪੀਲਾ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਲੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਸ਼ਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਮਰਦ ਦੇ ਧੱਕੇ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਮਰਦ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਛੋਟੀ ਜਾਤ ਦੀ ਇਕ ਜਨਾਨੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਹੁਰਿਆਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਦੁਖੀ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸਹੁਰੇ-ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾ ਕੇ ਵਸਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੀਵੰਡੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸਿਰਫ਼ ਰੋਟੀ-ਕੱਪੜਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਭਰਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਸਰ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਕੇਵਲ ਰੋਟੀ-ਕੱਪੜਾ ਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਤਨੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਇਕ ਦੁਖੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 11. ਝੱਲੀ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ—ਝੱਲੀ ‘ਪਿੰਜਰ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਕ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਲਾਲੇ ਮੂਸੇ ਦੇ ਸਰਦੇ-ਪੁੱਜਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੌਂਕਣ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਸਾਣ ਖੁਆ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸੁੱਕਾ ਹੋਇਆ, ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਜਟੂਰੀਆਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਤੇੜ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਿੰਨੀਆਂ ਤਕ ਉੱਚੀ ਸਲਵਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਝੱਗਾ ਪੁਆ ਦਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਾੜ ਸੁੱਟਦੀ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਝੱਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀ। ਬੱਚੇ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਘੁੰਮਦੇ। ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਦੇ ਜਬਰ-ਜਨਾਹ ਕਾਰਨ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਮੁੜ ਉੱਥੇ ਹੀ ਆ ਗਈ। ਇਕ ਰਾਤ ਉਹ ਇਕ ਰੁੱਖ ਥੱਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਮਰ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਰਸੀਦੇ ਤੇ ਪੂਰੇ ਨੇ ਸੰਭਾਲਿਆ।